

Lino Veljak

UZ KRITIKU IVANA MILENKOVIĆA¹

Svakoga bi autora trebalo radovati kad njegovo djelo postane predmetom kritičke refleksije kvalificiranih i kompetentnih ljudi. Takav je slučaj i s autorom knjige *Izazovi našeg vremena*: uistinu me ispunjava zadovoljstvom čitanje osvrta Ivana Milenkovića. Nameće mi se – tek djelomično opravdana – asocijacija na raspravu koju sam u drugoj polovini 80-ih godina prošlog stoljeća na stranicama časopisa *Theoria* vodio sa Zoranom Đinđićem (a povod te rasprave bio je moj članak pod naslovom „Socijalizam ili sloboda?“). Spomenuta djelomičnost povezana je s činjenicom da smo moj sugovornik i ja tada bili (relativno) mladi, te skloni jakim riječima i povišenim polemičkim tonovima, za što u ovoj diskusiji ne bi trebalo biti mjesta.

Ivan Milenković je veoma precizno uočio određene slabosti ili granice knjige o kojoj je riječ, ali istovremeno je neadekvatno interpretirao neke u njoj elaborirane ključne pojmove, te se osjećam pozvanim da to razjasnim. Jednako važi i za neke ocjene koje pojednostavljuju karakter moje pozicije.

Nameće mi se još jedna asocijacija: kritika Ivana Milenkovića podsjeća me na – značajnim dijelom utemeljenu – kritiku iracionalističke filozofije koju je u svojoj knjizi *Razaranje uma* oblikovao Georg Lukács. To, naravno, ne znači da sebe smatram zastupnikom neke iracionalističke filozofije, niti autora spomenute kritike marksistom, već je asocijacija isključivo strukturnog karaktera. Nadam se da ću stupanj opravdanosti te asocijacije obrazložiti u redovima koji slijede.

No, krenimo redom!

¹ Odgovor na prikaz Ivana Milenkovića objavljen u prethodnom broju Kritike. Milenković, Ivan (2021), „Protiv metafizičkih utvara: Kritički osvrt na knjigu Lina Veljaka, *Izazovi našeg vremena*“, *Kritika* 2(2): 447–453.

Marksizam

Ivan Milenković uvodno tvrdi da je autor knjige koju on kritički prikazuje „bio i ostao marksista, bio je i ostao levičar”. Jesam li ljevičar? Ako uzmemo u obzir kriterije na temelju kojih se razlikuju ljevičari od desničara, kakve – među brojnim autorima – definira Rudi Supek (Supek 1963), onda je odgovor jednoznačno potvrđan: ispunjavam najveći dio kriterija kojima se ustanovljava pripadnost ljevici, a ne ispunjavam nijedan kriterij pripadnosti desnici. A ako te kriterije korigiramo četverostrukom diobom kakvu je predložio Norberto Bobbio (1998), odgovor je opet potvrđan, no u tom se slučaju ne bih mogao odrediti kao ljevičar naprosto, nego kao socijaldemokrat ili anarhist (što bi ovisilo o mom stavu spram uloge države u regulaciji društvenih odnosa). No, jesam li marksist? Ta oznaka, koja obuhvaća najheterogenije, a međusobno ponekad i nespojive teorije, prakse i politike, nije ni u sadržajnom ni u funkcionalnom pogledu korisna za bilo što drugo osim za etiketiranje i samoetiketiranje (delegitimiranje i legitimiranje), tako da na postavljeno pitanje ne mogu odgovoriti ni potvrdno ni niječno. Za opsežniju argumentaciju može se konzultirati poglavlje pod naslovom „O lažnosti jedna lažne dileme” sadržano u jednoj mojoj knjizi objavljenoj 1988 (Veljak 1988).

Liberalizam

Prema Ivanu Milenkoviću, autor *Izazova našeg vremena* poistovjećuje liberalne ideje („odveć brzo”) s neoliberalnim zamislima, te podvrgava kritici liberalne mislioce (postavlja se pitanje: Koje to liberalne mislioce podvrgavam kritici?). Stoga je nužno jedno razjašnjenje. Klasični liberalizam nipošto nije isto što i neoliberalizam (možda bi bilo preciznije reći: neoliberalizam), kao što Marx nije isto što i Staljin, niti su evanđelja isto što i lomače Svete inkvizicije. Vrijednosti klasičnog liberalizma ne mogu se podvrgavati istovjetnom tipu kritike kojem se podvrgava zbiljnost društvenog poretka zasnovanoga na logici proširene reprodukcije profita. Suglasan sam sa Zagorkom Golubović da neoliberalizam („neoliberalni fundamentalizam”) odbacuje osnovne vrijednosti klasičnog liberalizma (a ove nisu inkompatibilne s izvornom idejom socijalizma), te da on zadržava autoritarne konstrukcije društva i vladavinu autoritarnog načina mišljenja „što je veliki korak unazad u odnosu na teoretičare ranog liberalizma” (Golubović 2012: 165). Stoga nadmašivanje aktualnog (neoliberalnog) lika kapitalizma ne može predstavljati ukidanje tekovina liberalno-demokratskog poretka (a ono jedino znači ograničavanje autodestruktivne svemoći logike profita i širenje demokratskih odnosa i na one sfere što ih neprikosnovenost

tržišta i primat logike tržišta nad svim ljudskim interesima održava u znaku dominacije – prikrivene ili otvorene – autoritarnosti). U tom je duhu i Milan Kangrga (koji je inače uistinu bio mrzovoljan u odnosu na liberalne ideologije) držao je da se kapitalizam ne može smisleno nadmašivati ukoliko se eliminiraju tekovine građanske demokracije i nadomještaju ne-liberalnim oblicima vladavine (Kangrga 2001).

U tom smislu mogao bih iskazati suglasnost s onima koji afirmativno ocjenjuju baštinu klasičnog liberalizma (a i onima koji vide vrijednost i po-ticajnost modernih ne-neoliberalnih liberalnih mislilaca poput Isaije Berlina ili Ronalda Dworkina), ali ne i bilo kakvu opravdanost autora poput Hayeka ili zastupnika Čikaške škole. Ona ranije spomenuta asocijacija na Lukàcsevo *Razaranje uma* utoliko ne može biti dobra analogija: Ivan Milenković nije zagovornik neoliberalizma (kao što je Lukàcs u razdoblju pisanja spomenute kritike iracionalizma u novijoj i suvremenoj filozofiji bio – barem deklarativno – zagovornik staljinskog marksizma-lenjinizma), ali se nije dovoljno jasno ogradio od neoliberalne degeneracije klasičnog liberalizma, one degeneracije koja je rezultirala paradoksom da neoliberalnu agendu danas najuspješnije provodi Komunistička partija Kine (to što je tržište pod državno-partijskom kontrolom relevantno je u mjeri u kojoj bi nacistička kontrola nad tržištem predstavljala argument u prilog teze da je Hitler ukinuo kapitalizam).

Ključno je sljedeće pitanje: je li apsolutna dominacija logike profita neprelazna granica, čijim se prekoračenjem nužno upada u neku formu – navodno ljevičarskog – totalitarizma (sovjetskog, sjevernokorejskog ili albanskog tipa) ili se – na način još neiskušan ali ne i principijelno nemoguć – mora tragati za nadmašivanjem zatečenih odnosa i ukidanjem te logike, koja nas – ne neumitno, ali empirijski ustanovljivo – vodi upravo ovjekovječenu totalitarizma (aktualno u obliku objelodanjenom u komunističkoj Kini, a potencijalno i u oblicima koji se mogu slutiti iz recentnog iskustva s Trumpovim dolaskom na vlast u SAD). Stoga kapitalizam danas nije nikakav „ideološki neprijatelj”, nego je on takva cjelina društvenih odnosa koja vodi uspostavljanju novih i još zloćudnijih tipova totalitarizma.

Lažne alternative

Pojam lažne alternative nikako se ne odnosi na situaciju u kojoj je jedna alternativa dobra (valjana), a druga loša (pogrešna, kriva), nego isključivo na izbor između dvije loše i podjednako neprihvatljive alternative. U cilju razjašnjenja značenja tog pojma (ali i razlike između lažne alternative i manjeg zla) mogao bih se poslužiti jednom analitičkom procedurom. Zamislimo da mi neki liječnik psihopatske naravi predloži da izaberem hoće

li mi iskopati lijevo ili desno oko, pri čemu nema nikakvog medicinskog opravdanja za vađenje oka (koliko se god on trudio da mi objasni kako je nužno da se odrekнем jednog oka ako želim još poživjeti) niti taj ludi doktor ima sredstava da mi prisilno iskopa oko. U tom slučaju imamo posla s lažnom alternativom. Međutim, ukoliko sam vezan i nemoćan da mu se oduprem, pa moram birati između lijevog i desnog oka, s time da ću ukoliko se ne izjasnim ostati bez oba oka, ne preostaje mi ništa drugo nego da donesem odluku kojeg ću se oka odreći. U tom slučaju imamo na djelu primjenu principa manjeg zla.

Valja ipak naglasiti da princip manjeg zla ne jamči uvijek i svugdje čak ni minimum uspješnosti. U spomenutom slučaju odabir jednoga od dva oka ne garantira da ću ostati bez oba oka; poučna je u tom smislu pripovijest o tamnom vilajetu („kajat ćeš se ako uzmeš, a kajat ćeš se i ako ne uzmeš”), kao i anegdota o sudbini onog zarobljenika koji se odlučio za smrt kao manje zlo u odnosu na alternativu da bude izložen grupnom silovanju, a koji je prije pogubljenja ipak pretrpio grupno silovanje. Imajući u vidu intencije onih koji su zarobljeniku dali izbor, ovdje se radilo o uspostavljanju lažne alternative maskirane biranjem manjeg zla.

Lažna alternativa može se, međutim, odnositi i na odricanje od jednog dobra u prilog očuvanja nekog drugog dobra, a to važi isključivo u situaciji u kojoj nema nužnosti odricanja od bilo kojeg od ta dva dobra; u radikalnijoj formi, to se odnosi i na situaciju u kojoj je očuvanje prvog dobra nužno za opstanak onoga drugog dobra: ako se (da se poslužim jednim aristotelovskim primjerom) u ime darežljivosti odrekнем štedljivosti, moja će se (navodno sačuvana) štedljivost degenerirati u škrtost, a ako se pak odrekнем štedljivosti moja će se darežljivost pretvoriti u rasipništvo.

Zaključno: lažne alternative odnose se na nametanje izbora između dva zla, od kojih nijedno nije prihvatljivo, i to u situaciji u kojoj takav izbor nije nužan, već je moguće odbiti obje alternative i pronaći treći put (ne, doduše u smislu Tonyja Blaira).

Multikulturalizam

Kao autor koji je ozbiljno rezerviran u odnosu na liberalne ideje, ja ne uspijevam nadići horizont multikulturalizma, ocjenjuje Ivan Milenković. Tu je problematična logička konzistentnost izvoda koji rezerviranošću spram liberalnih ideja (uspūt: čime se može dokazati ta rezerviranost?) objašnjava nemogućnost nadmašivanja spomenutog horizonta. Uvid u unutarnja proturječja pozicije multikulturalizma u svijetu obilježenom rastom različitih vrsta vjerskih (i ne samo vjerskih) fundamentalizama sažeo sam pojmom multifundamentalizma. Inače, naivno sam vjerovao da sam ja taj koji

je pojam *multifundamentalizam* izvorno skovao (a taj sam pojam smislio kako bih opisao fenomen paralelne prisutnosti većeg broja međusobno suprotstavljenih fundamentalizama). Međutim, naknadna su me istraživanja demantirala. Naime, književnica i aktivistica iz Mauricijusa Lindsey Colleen koristila je pojam *multifundamentalizam* najkasnije 1995, a nakon nje barem još i kanadska religiologinja Meena Sharify-Funk (2008).

Ivan Milenković predlaže poziciju liberalizma (određenje slobode kao negativne slobode) kao polazište efikasnog suprotstavljanja fundamentalizmima. Poteškoća je sljedeća: ako svatko ima pravo na ispovijedanje i propagiranje svoje vjere (i to u varijanti koju je odabrao ili koju mu je sredina nametnula), onda to pravo uživaju i oni propovjednici koji šire mržnju i netoleranciju, uključujući i prakticiranje nasilja (što važi kako za zagovornike najradikalnijih formi salafijskog islama, tako i za one evangelike s juga SAD koji potiču na djelovanje organizacije poput Ku-Klux-Klana, a slične tendencije srećemo u svim organiziranim religijama, čak i u miroljubivom budizmu, kako nam to svjedoče recentna zbivanja u Mijanmaru). Problema o kojemu je ovdje riječ bili su svjesni i klasični liberali. Tako John Stuart Mill ograničava, primjerice, slobodu govora u situacijama u kojima govor može izazvati izravne štete drugim ljudima (Mil 2020). No, na koji se način može definirati opravdano ograničenje slobode? Tu dospijevamo do problema, koji će se nerijetko ispostaviti kao antinomija. A pozicija negativne slobode sasvim sigurno ne jamči ikakvu perspektivu nadmašivanja te antinomije.

Ivan Milenković primjećuje s pravom da sama filozofija nema snage oslobađanja religije od iskušenja dogmatizacije i apsolutizacije. No, filozofija sama po sebi nema ni snage bilo kakvog ukidanja zbiljskih odnosa, čak i ako su ti odnosi jednoznačno nepodnošljivi. Znači li to da se filozofija mora ograničiti na nepristrasnu i za zbiljski život nezainteresiranu refleksiju modusa bitka i spoznaje? I da se na razini filozofije politike ograniči na tvrdnju prema kojoj je u liberalno-demokratskom poretku svatko slobodan ispovijedati koju god hoće vjeroispovijest? Upravo to jest pozicija multikulturalizma: svatko vjeruje što hoće i svi žive u međusobnom uvažavanju i skladu. Ni multikulturalizam kao primjena liberalnih principa na polje religije ni liberalizam kao širi okvir ne mogu ponuditi odgovor na pitanje: Što ćemo s agresivnim fundamentalizmima i kako ćemo s njima izaći na kraj?

Politički okvir razrješenja impliciranih antinomija nudi upravo baština klasičnog liberalizma (moj kritičar je u pravu kad konstatira da nisam eksplicirao politički okvir reafirmacije kritičkog duha, pa koristim ovu prigodu da ispravim propust). No, ta baština nije dovoljna. Predstavnička demokracija je nužan okvir, ali bez stavljanja centara svjetske moći pod demokratsku kontrolu (i bez uvođenja demokratskih odnosa u sferu proizvodnje, koja se opravdava neprikosnovenošću vlasništva) nema, čini se,

šanse da se sa zatečnim antinomijama izade na kraj. Vjerojatno sam dužan odgovor na pitanje kako je moguće uspostavljanje spomenute demokratske kontrole. Odgovor glasi: *ne znam*, ali znam da se bez tog (neizvjesnog i nesumnjivo teško izvedivog) koraka čovječanstvo suočava s veoma tegobnom i mračnom perspektivom.

Literatura

- Bobbio, Norberto (1998), *Desnica i ljevica*, Split: Feral Tribune.
- Golubović, Zagorka (2012), *Moji horizonti*, Beograd: Žene u crnom/Centar za ženske studije i istraživanje roda.
- Kangrga, Milan (2001), *Nacionalizam ili demokracija*, Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Mill, John Stuart (2020), *O slobodi*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Sharify-Funk, Meena (2008), *Encountering the Transnational: Women, Islam and the Politics of Interpretation*, London: Routledge.
- Supek, Rudi (1963), *Sociologija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Veljak, Lino (1988), *Horizont metafizike*, Zagreb: HFD.